

Котева Маргарита Йорданова

главен асистент, доктор, Институт за български език „Проф. Любомир

Андрейчин“ – БАН

e-mail: m.koteva@ibl.bas.bg

ТИПОВЕ ВТОРИЧНА НОМИНАЦИЯ, ОСЪЩЕСТВЕНА ЧРЕЗ МЕТАФОРА ПРИ НАЗВАНИЯТА ОТ КУЛИНАРНАТА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Терминът *номинация* по принцип се тълкува в по-тесен и в по-широк план. В първия случай под номинация се има предвид само лексикалните единици, а във втория – не само лексикалните единици, но и синтактичните конструкции.

В тази статия е застъпена само лексикалната номинация и по-конкретно вторичната лексикална номинация, осъществена чрез метафора при названията от кулинарната лексика в българските диалекти. Илюстративният материал е ексцерпиран от архивни и лексикографски източници и от лично събрана на терен диалектна лексика, като някои етимологии и дефиниции на изходните значения са цитирани от Български етимологичен речник [БЕР 1971–2012] и Речник на българския език [РБЕ 1977 – 2015].

На въпросите, свързани с номинацията, са посветени редица теоретични трудове на изтъкнати наши и чуждестранни учени като: В. Г. Гак, Дж. Лейкъф, М. Джонсън, Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфимцева, Э. С. Азнаурова, Г. В. Колшанский, Б. А. Серебренников, Л. С. Ковтун, Ю. С. Степанов, В. Н. Телия, А. В. Сметаниной, Е. С. Кубрякова, Т. А. Боброва, Л. Н. Мурзин, Ж. А. Вардзелашвили, Ем. Пернишка, М. Попова и др.

Основен критерий за разграничаване на първичната от вторичната номинация е лексикално-лексикографският, т.е. ако една езикова единица е засвидетелствувана вече с определено значение в лексикалната система на езика и съответно отразена в лексикографските източници, то нейната употреба за назоваване (в случая на кулинарни реалии – б.м.) се приема като вторична самостоятелна номинация [Дейкова 2006: 20].

Вторичната номинация и полисемията според Е. Пернишка са синоними, като първият термин очертава ономаσιологичния характер на явлениято и противопоставянето на първична и вторична номинация, а вторият – семасиологичния: структурата на значенията на многозначната дума и тяхната свързаност [Пернишка 1993]. М. Попова откроява разликата между метафората и метонимията като посочва, че при метафората чрез познатото вече название въз основа на сходство, подобие и аналогия се осъществява номинация на ново за първичното понятие свойство, а при метонимията от понятието, първично означено с дадено название, се извлича някакво негово свойство и въз основа на съседството на двете понятия то се означава със същото название. [Попова 1990].

Метафоричните названията от кулинарната лексика на българските говори биха могли да се разделят в няколко групи в зависимост от първичните названия, от които те са образувани:

1. Вторични номинанти, образувани от фитоними

В тази подгрупа се включват названия на храни и хранителни продукти, образувани вторично от названията на растения или части на растения:

й̀а̀годи мн. ‘плодове на черница’ (Силистренско, Добричко, Провадийско, Варненско, Преславско, Шуменско, Северна Добруджа), от същ. *ягода* ‘горско или градинско растение с розовочервени ароматни плодове’ поради сходство с формата, наподобяваща плодовете на ягода;

корà, кòра ж. ‘тънък лист от разточено с точилка хлебно тесто’ (Дупнишко, Гоцеделчевско, Смолянско, Самоковско, Крумовградско, Софийско, Пещерско, Асеновградско), от същ. *кора* ‘външна обвивка на растения, която може да се отделя, обелва’ поради сходство с формата, наподобяваща кора на растение;

листò ср. вж. значението на **корà** (Добруджа, Пловдивско, Пазарджишко), от същ. *листо* ‘лист на растение’ поради сходство с външния вид, наподобяващ листо на растение. Лексемите **корà** и **листò** са хетероними в българските диалекти.

2. Вторични номинанти, образувани от антропоними

В тази подгрупа се включват номинанти на храни и хранителни продукти, образувани вторично от названията на човек или на части от човешкото тяло:

главà, глав`ъ ж. ‘кромид лук’ (Никополско, Свищовско, Пловдивско, Казанлъшко, Старозагорско, Солунско), от същ. *глава* ‘горната част на човек или животно, където е мозъка и някои сетивни органи’ поради сходство с формата, наподобяваща човешката глава;

кòжа ж. 1. ‘гъст мазен слой на прясно или кисело мляко; каймак’ (Пловдивско), от същ. *кожа* ‘външната покривка на тялото у човека и животните’ поради сходство с външния вид и местоположението, тъй като каймакът се образува най-отгоре на прясно или кисело мляко;

петиче ср. ‘крайщник на хляб’ (Кичевско), от същ. *пета* ‘задната част на ходилото’ поради сходство с формата и местоположението, тъй като петата е крайна част на ходилото.

3. Вторични номинанти, образувани от зооними

В тази подгрупа се включват названия на храни и хранителни продукти, образувани вторично от названията на животни (бозайници, птици, влечуги и др.) или на части от тялото на животни:

г`ълъби мн. ‘царевица’ (Разградско, Русенско, Силистренско) от същ. *гълъб* ‘средно голяма дива или домашна птица’ поради сходство с формата, наподобяваща формата на гълъб;

кон м. ‘обреден хляб със зооморфна форма за Тодоровден и Бъдни вечер’ (Монтанско, Видинско, Сливенско, Бургаско, Добруджа, Ловешко, Тетевенско), от същ. *кон* ‘едро домашно животно, което се язди и впряга’ поради сходство с формата, наподобяваща формата на кон;

мйшлета мн. ‘картофи’ (Костандово, Пазарджишко) от същ. *мишка* ‘вид дребен гризач’ поради сходство с формата, наподобяваща формата на мишка;

пйлета, пйлци мн. ‘сарми’ (Гоцеделчевско, Ботевградско, Русенско), от същ. *пиле* ‘малкото на птица’ поради сходство с формата, наподобяваща малките на птица;

смдци мн. ‘баница, чиито кори са навити на руло’ (Гоцеделчевско) от същ. *смок* ‘голяма неотровна змия в България’ поради сходство с формата, която наподобява змия.

4. Вторични номинанти, образувани от названия на предмети

В тази подгрупа се включват названия на храни и хранителни продукти, образувани вторично от названията на различни предмети от бита:

кўкла ж. ‘обреден хляб с антропоморфна форма за Цветница, Великден, Игнажден, Св. Варвара, Бъдни вечер и Тодоровден’ (Софийско, Петричко, Смолянско, Ловешко, Елховско), от същ. *кукла* ‘детска играчка, изобразяваща обикновено малко момиченце’ поради сходство с формата, която наподобява тази на играчката;

лъжйчки мн. ‘вид ядивни дребни гъби’ (Котленско), от същ. *лъжица* ‘прибор за хранене, с който се загребва течна или полутечна храна’ поради сходство с формата, наподобяваща прибора за хранене;

огърлица ж. ‘нанизани на конец червени чушки, които се сушат и счукват за червен пипер’ (Пловдивско, Казанлъшко, Великотърновско), от същ. *огърлица* ‘наниз от мъниста, скъпоценни или полускъпоценни камъни и др., който се носи на шията за украшение’ поради сходство по външния вид, наподобяващ огърлица.

5. Вторични номинанти, образувани от топоними

В тази подгрупа се включват названия на храни и хранителни продукти, образувани чрез вторична номинация от названията на различни топоси (места):

врѣх м., *в`рѣка* ж., *в`рвина* ж. ‘каймак на прясно мляко’ (Родопите, Софийско), от същ. *врѣх* ‘най-високата, обикн. заострена част на нещо’ поради сходство по местоположение, тъй като каймакът се образува най-отгоре на прясно или на кисело мляко;

харман м. ‘обреден хляб за Бъдни вечер, Св. Варвара и Великден с пластична украса, изобразяваща хармана със снопите’ (Провадийско, Великотърновско, Разградско Ловешко, Пловдивско), от същ. *харман* ‘равно и отъпкано кръгло място, където се вършее с добитък’ поради сходство с външния, тъй като пластичната украса на хляба символично изобразява хармана.

6. Вторични номинанти, образувани от названия на храни

В тази подгрупа се включват названия на храни и хранителни продукти, образувани вторично от други названия на храни:

джубри мн. ‘пръжки’ (Кайлярско, Леринско, Костурско, Гюмюрджинско, Разложко, Петричко), от същ. *джибри* мн. ‘остатъци от ферментирало смачкано грозде, от които след изцеждане на виното се вари ракия’ поради сходство по функционален признак за ‘остатък’, тъй като пръжките са остатъци след изпържване на сланината;

кюфтѐта мн. ‘сарми’ (Елховско), от същ. *кюфте* ‘печено или пържено мляно месо, омесено с лук и подправки и оформено като питка или във вид на топче’ поради сходство с формата като тази на кюфтетата;

7. Вторични номинанти, изразяващи оценка

Някои названия с вторична номинация от кулинарната лексика са образувани по сходство с впечатления и сложни асоциации, те изразяват определена оценка към храните: *кокòрко* м. ‘сорт боб с дребни кръгли зърна, по които има малки черни точки’ (Руховци, Еленско); *луда по̀пара* ‘попара от надробен сух хляб, полят със студена вода, оцет и захар’ (Странджа), *самовилска г`ьба* ‘вид неядивна гьба, която расте по места, където е имало самодивско сборище’ (Пирински район); *ц̀г̀ганска б̀аница* ‘филия, намазана с олио и поръсена с червен пипер’ (Асеноградско, Павликенско, Великотърновско, Софийско).

Тези оценъчни названия се отнасят към непротивопоставните терминологични диалектизми и за тяхното по-детайлно изследване трябва да бъде привлечен допълнителен извънезиков материал.

Въз основа на представените модели на вторична номинация чрез метафоризация, може да се обобщи следното:

Кулинарната лексика с вторична номинация е експресивна лексика, образувана на един по-късен етап в епохата на самостоятелно развитие на славянските диалекти, което се потвърждава и от вторичния характер на нейната ономазиологична структура [Вендина: 2014: 89].

Голям брой вторични номинанти на храни и ястия са образувани от фитоними, зооними, антропоними, названия на предмети и др., като най-често метафоричният пренос е по сходство с външния вид и форма на денотатите. Тези названия свидетелстват за богатата и неизчерпаема диалектна образност, която дълбоко е свързана с народните традиции, култура и светоглед.

Кулинарните названия с вторична номинация не се изчерпват с представените в тази статия названия. Много от тях не са познати на широката аудитория, особено онези с полисемантична структура. Едно такова изучаване на кулинарната метафорична лексика би хвърлило допълнителна светлина върху въпросите, свързани с полисемията и омонимията при термините.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архив за Българския диалектен речник в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ на БАН.

2. Български етимологичен речник. Т. I.–VII. София, 1971–2012 (продължаващо издание). <https://ibl.bas.bg/ber/>

3. Вендина Т.Ив. Типология лексических ареалов Славии. Москва. Санкт-Петербург, 2014. С. 89.

4. Котева М. Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне в българските диалекти (лексикосемантична характеристика). Дисертация: 000600/ 22.06.2015. НАЦИД. София, 2015.

5. Пернишка Е. За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена. София, 1993.

6. Попова М. Типология на терминологичната номинация. София, 1990.

7. Речник на българския език. Т. 1 – 15. София, 1977–2015 (продължаващо издание). <http://ibl.bas.bg/rbe/>